

KERTÉSZ BOTOND

Evangelikus Országos Gyűjtemény Budapest

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 34–44.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.34-44

www.aetas.hu

A magyarországi evangélikusok nyelve a 19. század közepén*

ABSTRACT. *The Language of Lutherans in Hungary in the Mid-19th Century.* Lutherans in Hungary were divided between four languages (Slovak, German, Hungarian, and Wendish) in the 19th century. The formation of the Hungarian and Slovak national movements lead to various internal conflicts within the Lutheran Church. While these conflicts are often subjects of Hungarian and international (Slovak, Austrian, and German) studies, we have relatively little, approximate data about the ethnic makeup of the Lutheran community in the middle of the 19th century. We aimed to refine this data using the linguistic information of the Lutheran schematism of 1848, and to present the linguistic makeup of the 19th century Lutheran community in Hungary. In our analysis we examined data on both national and diocesan level.

Keywords: *Lutheran, national minorities, Slovak, church history, 19th century*

A magyarországi evangélikusok történetének az 1840-es évektől kezdve meghatározó eleme volt az egyházon belüli szlovák–magyar nyelvi, nemzeti konfliktus. A kortársak valóságérzékelése és ennek megfelelően a későbbi történeti feldolgozások is hajlottak, hajlanak arra, hogy az evangélikusok összes belső küzdelmét az 1840-es évektől kezdve a történeti Magyarország széthullásáig szlovák–magyar konfrontációként értelmezzék.

Az evangélikus egyház újabkori történetét meghatározó első esemény, az 1791-es pesti zsinat alkalmából még érintőlegesen sem került elő a nyelvi kérdés – az elkeseredett viták az egyháziak és világiak egyházkormányzásban betöltött szerepéről folytak.¹ Az első konfliktusok egy emberöltővel később jelentkeztek: 1819-ben a tíz évig húzódó lajoskomáromi eset, amelynek végén a szlovák nyelvű egyházi szolgálatért küzdők vezetőit megbotoztatták,² illetve Jan Kollár pesti szlovák lelkész hosszasan húzódó pereskedése lelkészi állásának biztosításáért.³ Mindkét eset helyi, gyülekezeti konfliktus volt, amely azonban megjárta a legfelsőbb egyházi és világi hatóságokat is. Lajoskomárom és Jan Kollár története is állandó helyet kapott a szlovák „nemzeti sérelmek” között.⁴ A későbbi, a teljes evangélikus egyházat érintő konfliktusok – protestáns uniókísérlet 1840-től,⁵ az 1848–1849-es szabadságharc alatti

---

* A tanulmány az NKFIH 137960 számú, Autonómisták és patentálisok. A Protestáns Pátens körüli küzdelmek Magyarországon, 1859–1867 című pályázat keretében készült.

¹ Szeberényi: *Az 1791-ki pesti ev. ág. hitv. zsinat*, 33–215.

² Kis: *Emlékezései életéből*, 589–599.

³ Matus: *A szlovák lelkészi hivatal megalakulása*, 67–73.

⁴ Horvátov: *Sollen wir Magyaren werden?* 10.

⁵ Kertész: *Protestáns uniókísérlet*, 276–277.

egyházi viszályok,⁶ a szabadságharc leverése utáni központi egyház-átszervezési kísérletek,⁷ a protestáns pápens-küzdelem, a szlovák gimnáziumok bezárása,⁸ illetve az 1891–1894-es zsinat egyházszerkezeti vitái⁹ – több-kevesebb joggal mind leírhatók szlovák–magyar nemzeti konfliktusként is. A fentiek miatt fontosnak tartjuk, hogy a lehető legpontosabban – vagy legalább az eddigi adatoknál pontosabban – felmérjük, milyen volt valójában a magyarországi evangélikusok etnikai összetétele, milyen formái voltak az együtt- és egymás mellett élésnek.

Magyarország etnikai és felekezeti viszonyai a 19. században

Magyarország etnikai és felekezeti tekintetben is vegyes országgként lépett a modern korba – ennek gyökerei a kora újkorba nyúlnak vissza. Az ellenreformáció / katolikus reform teljes körű sikerességét a török hódoltság, illetve a később is fennálló permanens török veszélyeztetettség akadályozta meg. Az ortodoxia Kárpát-medencei szélesebb körű térnyerése is összefüggésben áll a török hódoltsággal, hiszen elsősorban ez indította el a román és szerb lakosság betelepődését a Kárpát-medencébe. A hódoltság és a felszabadító háborúk következményeként a felekezeti mellett az etnikai sokféleség is gyarapodott. Az ország központi részeiről eltűnt magyarság helyére részben más etnikumúak telepedtek.

Az etnikai és felekezeti megosztottság párhuzamos jelenléte számos „permutációt” eredményezett. Kialakultak etnikailag szinte teljesen egységes felekezetek. Az erdélyi unitáriusok, illetve a reformátusok szinte teljes egészében (97,67%) magyarok voltak.¹⁰ 1880-as adatok szerint az ortodoxok 97,4%-a ugyan két etnikum között oszlott meg (románok 19,65%, szerbek 77,75%), de két teljesen elkülönülő, egymástól független egyházszervezetben éltek. Sajátos és ellentmondásos volt a görögkatolikusok helyzete, akiknek többsége 1880-ban román nyelvű volt (58,89%), jelentős számban rutének (22,79%), de magyar (9,39%) és szlovák (6,83%) görögkatolikusokat is találunk.¹¹ A 18. századtól fokozatosan kialakult egyházszervezetükben először a románok kaptak önállóságot, majd a rutének, a 19. század elején az összesen három parókián élő szerbek.¹² A magyar és szlovák görögkatolikusok közül a magyarok önálló egyházszervezete alakult meg 1914-ben a hajdúdorogi püspökség révén. A nyelvi-szervezeti együttélés számtalan konfliktussal járt, hiszen a szlovák és magyar nyelvű görögkatolikusok nem értették a szertartások nyelvét – noha a magyar nyelvű szertartások könyvek a 19. század közepére megszülettek.¹³ A legnépesebb magyarországi felekezet, a római katolikus hívei is vegyes nyelvűek voltak: a meghatározó magyarok (55,14%), németek (18,97%) és szlovákok (19,7%) mellett a horvátok (3,93%) is említésre méltó számban voltak jelen. Az ortodoxoktól és görögkatolikusoktól eltérően a római katolikus egyház szervezete egyáltalán nem volt tekintettel a nyelvi viszonyokra – történeti, territoriális alapon működött. A latin nyelv liturgikus használata a 19. század folyamán is erősen tompította a nyelvi, nemzeti feszültségeket a római katolikus egyházon belül. Az izraeliták a 19. század folyamán a német nyelvet magyarra váltották, de még a 20. század elején is jelentős (21,62%) részük

⁶ Kertész: *Evangélium és szabadság*, 82–122.

⁷ Schwarz: *Eine protestantische Gesamtkirche Österreichs*, 140–148.

⁸ Tamás: *A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása*, 418–424.

⁹ Guóth: *Az evangélikus egyházkerületek*, 20–39.

¹⁰ 1880-ban a reformátusok 97,67%-a volt magyar. Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 163.

¹¹ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 163.

¹² Szantner: *A hajdúdorogi egyházmegye*, 79–85.

¹³ Végheő: *A hajdúdorogi mozgalomtól*, 333–343.

vallotta magát német anyanyelvűnek.¹⁴ Tagolt és nem központosított egyházszervezetük nem a nyelv alapján szerveződött – a katolikusokhoz hasonlóan itt is eltért egymástól a beszélt és a liturgikus nyelv.

Az országban élő nemzetiségek nagyobb részt felekezetiileg is tagoltak voltak. A szinte egységesen római katolikus horvátok és görögkatolikus rutének a szabályt erősítő kivételt jelentették. A szerbek többsége ortodox, de meghatározó kisebbségük római katolikus volt (sokácok.) A románok a görögkatolikusok és ortodoxok között oszlottak meg – a két felekezet liturgiájában, tradícióiban nagyon hasonlított egymáshoz, egyházszervezete azonban jelentős különbségeket mutatott. A németek (r. katolikus, evangélikus, izraelita), szlovákok (r. katolikus, evangélikus, g. katolikus), magyarok (r. katolikus, református, evangélikus, g. katolikus, unitárius, izraelita) felekezetiileg erősen megosztottak voltak, ami egyben kulturális sokszínűséget is jelentett.¹⁵ Felekezetek és nyelvek ennyire vegyes, territoriálisan egymástól nem határozottan elkülönülő, „*patchwork*”-szerű egymás mellett élése példátlan volt a 19. századi Európában.

Az evangélikusok és az anyanyelv

1522-ben jelent meg Wittenbergben Luther újszövetségmentés, az ún. *Septembertestament*. A relatív magas példányszámnak – mintegy 3000 – és a lutheri reformáció gyors terjedésének köszönhetően a szöveg villámgyorsan kiszorította a korábbi német bibliafordításokat.¹⁶ A Szentírás lefordítása teológiai posztulátum volt Luther számára: a *Sola Scriptura* – egyedül a Szentírás lehet mérvadó a hit kérdéseiben – elvének gyakorlati megvalósítását jelentette. A Biblia anyanyelvi fordításainak elterjedése azonban több teológiai és kulturális következménnyel járt. Bár Luther úgy vélte, hogy a Szentírás „önmagát magyarázza”, hamar kiderült, hogy ez a magyarázat nagyon is sokféle lehet. Az Isten szavának „helyes” értelmezéséhez más segédeszközökre is szükség volt. Luther Kiskátéja nyitotta meg 1529-ben a kátéirodalom hosszú sorát, amely műfaj egyszerű és közérthető segítséget adott a protestáns, majd később a katolikus felekezet tanításainak értelmezéséhez. Hasonló értelmező eszköz volt a rendszeres, anyanyelvi Igehirdetés és – különösen az evangélikusoknál – a folyamatosan gazdagodó egyházi népenekeket (korálokot) közlő énekeskönyvek sora. Ezek használatához azonban az anyanyelvi oktatás megerősítésére, az írni-olvasni tudás elterjesztésére is szükség volt.¹⁷ Nemcsak magyarországi sajátosság, hogy a műveltségi mutatókban a protestánsok – Magyarországon kiváltképpen az evangélikusok – élen jártak.¹⁸ Mindez az anyanyelvi irodalom és tudomány műveléséhez adott eszközöket, ami óhatatlanul megerősítette a nyelvi-nemzeti elkülönülést és öntudatosságot. Így az anyanyelviséget komolyan vevő protestáns egyházak nem kerülhették el, hogy történetük folyamán ne foglaljanak állást a nyelvről és ezzel összefüggésben a nemzetről folyó diskurzusban.

Magyarországon már a reformáció kezdeti időszakában szoros összefüggés volt a nyelvhasználat és a felekezetek kialakulása között. A reformáció első két évtizedében, Mohács előtt a lutheri hitújítás „német vallás” volt. Sopronban, Budán, az észak-magyarországi bányavárosokban és a szabad királyi városokban találkoztunk először a reformáció tanaival a német nyelvű polgárság, illetve Budán Mária királyné német környezetében. Ezekre a hely-

¹⁴ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 163.

¹⁵ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 163.

¹⁶ Csepregi: *Luther bibliafordítása*, 9.

¹⁷ MacCulloch: *A reformáció története*, 857–866.

¹⁸ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 164.

színekre a peregrinus diákok, iparosok, értelmiségiek közvetítésével jutottak el a reformáció tanai, illetve Luther nyomtatott munkái. A városokban a magisztrátus széles körű autonómiaja, Budán a királyi udvar tekintélye védelmezte és támogatta a hitújítás terjesztőit.

A mohácsi vész sokkja után a reformáció tanításai kikerültek a német nyelvi közegből, és a magyar etnikum körében is gyors terjedésnek indultak. A török megszállással a középkori állam mellett a régi világkép is összeomlott. A „szentek aluvását” – elsősorban az ország patrónája, Mária és a magyar szentek „téltlenségét” a pogány veszedelem ellenében – nemcsak az első nagyhatású magyar nyelvű prédikátor, Dévai Bíró Mátyás rótta fel, hanem az ország lakosságának nagyobb része. Hogy a magyar etnikum végül a reformáció svájci (érdemes megemlíteni, hogy nem a kálvini, hanem a Zwingli-féle) ágához csatlakozott, abban a nyelv(nem)tudás is nagy szerepet játszhatott. A Wittenbergben tanuló, németül nem tudó magyarországi diákok a németül (is) tanító Luther helyett inkább a latinul előadó Melanchton hallgatták, akinek tanítása közelebb állt a svájci irányhoz, mint Luther eredeti gondolatai. A hódoltság területén folyamatos létbizonytalansága, a németektől való elkülönülés igénye is közrejátszott abban, hogy a református lett a „magyar vallás”.¹⁹

Elsősorban a német és szlovák etnikum maradt meg evangélikusnak. A többnyelvűség nem volt jellemző a 16–17. században, így az egyházszervezet is ehhez idomult. Az első, nagyobb területre kiterjedő egyházszervezetet az 1610-es zsolnai zsinat hozta létre. A királyi Magyarország tíz észak-nyugati vármegyéjére kiterjedő egyházszervezetben a szlovákok voltak többségben. Déli peremterületén (Moson megye, Csallóköz) voltak magyar gyülekezetek, a városokban pedig németek. Számukra anyanyelvi vizitátorokat neveztek ki, akik a szlovák nyelvű szuperintendensek alá beosztva, de nagyfokú autonómiával intézték a magyar és német gyülekezetek ügyeit.²⁰

A német városok az ellenreformációig megmaradtak evangélikusnak. A szlovákok evangélikus hithez való ragaszkodására még kevésbé van magyarázat, mint a magyar etnikum reformátussá válására. Közrejátszhatott ebben a német nyelvű evangélikus városok közelsége, a velük való rendszeres kapcsolat. A reformációhoz az Észak-Magyarországon megmaradt husziták is csatlakozhattak – hogy milyen számban lehettek, és hogy miért nem „haladtak túl” az evangélikus hiten, arra nem találunk választ. A szlovákok evangélikusságát megerősítette a 17. század elején érkező cseh vallási menekültek integrálódása is. Legnevesebb közülük a Teschenben született Jiří Třanovský volt, aki 1628-ban menekült Magyarországra, és 1636-tól volt Liptószentmiklós lelkésze. Ugyanebben az évben adta ki *Chitara Sanctorum* címmel énekeskönyvét, amely négy évszázadon keresztül volt a szlovák evangélikusok kegyességét alapvetően meghatározó énekeskönyv.²¹ A helvét irány térhódítása után csak a Dunántúl néhány részén maradt meg a magyar nyelvű evangélikusság. Az ellenreformáció időszakában kisebb részük tudta megőrizni hitvallását, jellemzően a nemesi falvakban.²² A török kiűzése utáni betelepítések során újabb német és szlovák nyelvű evangélikus gyülekezetek keletkeztek a hódoltság egykori területén.

Míg a 16–17. században a felekezet-választást a nyelvi hovatartozás határozta meg, a későbbiekben általánossá vált a többnyelvűség az evangélikus egyházban. Az egyházi értelmiség (lelkészek, tanárok, tanítók) számára természetes volt, hogy a latin mellett a szlovákok, németet, esetleg a magyart is ismerték. Az egyházi hivatalokat viselő vékony arisztokrata és erős köznemesi réteg is ismerte a latinon kívül a német nyelvet és környezetét beszélt nyelvet

¹⁹ Csepregi: *A reformáció kezdetei*, 68–73.

²⁰ Kertész: *A zsolnai zsinat*, 61–73.

²¹ Mótyán: *A Tranoscius*, 10–15.

²² Keveházi: *A reformációtól – napjainkig*, 22–31.

is. A társadalom alsóbb, de még mobilis (iparosok, kézművesek) rétegei is igyekeztek több nyelvet elsajátítani. (Székács József későbbi pesti magyar lelkész, majd püspök apja tímár volt a szlovák gyülekezetek között magyar szigetnek számító Oroszházán. Fiát ő is szlovák szóra küldte egy tótkomlói kollégája mellé.²³) A többszörös nyelvi identitás és *hungarus* tudat legtöbbször emlegetett képviselője a besztercebányai, majd pozsonyi evangélikus tanár, később lelkész Bél Mátyás (1684–1749), aki magát úgy jellemezte, hogy „*lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus*” (szláv / szlovák nyelvű, magyar nemzetiségű, német műveltségű), és mindezt természetesen latinul fogalmazta meg. Ez a fajta *hungarus* tudat éppen az evangélikus értelmiségre volt nagymértékben jellemző.²⁴ Bár a történeti közmegegyezés úgy tartja, hogy a *hungarus* tudat a 19. század közepétől, a nemzeti ébredéssel párhuzamosan eltűnt, jelei az evangélikus egyházi közegben még a huszadik század közepén is megfigyelhetők – Szeberényi Lajos Zsigmond (1859–1941) békéscsabai lelkész, esperes többes nemzeti identitását még mindig a *hungarus* tudat írja le legpontosabban.²⁵

Adatok a magyarországi evangélikusok etnikai összetételéről

A többnyelvűség következményeit, azaz az evangélikus egyházon belüli nemzetiségi konfliktusokat magyar, szlovák és osztrák történészek is több szempontból kutatták, az alapról – az egyház valódi nemzetiségi / nyelvi megoszlásáról – azonban csak nagyon kevés becslésen alapuló, pontatlan adat jelent meg eddig. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen abban a többnyelvű közegben, amelyben a 19. század közepének evangélikusai éltek, egyáltalán nem volt egyértelmű és a mai fogalmainkkal leírható a nyelvhasználat vagy „nemzeti hovatarozás”.

A 19. századi evangélikus egyház egyik nagyon sikeres, tíz lelkészt, köztük három püspököt adó „áróni családja”, a Szeberényiek három nemzedékének nyelvi-nemzeti identitását bemutató írásában Demmel József meggyőzően mutatta be, hogy ezek az identitások az egyes személyek élethelyzetének változásai következtében mennyire (modern szóval) „fluidak” voltak. Az anyanyelv, a családban beszélt nyelv, a „szolgálati” nyelv nem fedték egymást minden esetben. A lelkészeknél gyakran változó szolgálati hely nyelvhasználata a nemzeti mozgalmakhoz való viszonyban is döntő szerepet játszott a Szeberényi család tagjai között.²⁶

A Szeberényi család esete egyáltalán nem volt egyedi. Legnépszerűbb nemzeti költőnk, Petőfi Sándor anyanyelve, családjában használt nyelve sokkal nagyobb valószínűséggel volt szlovák, mint magyar. Konfirmáló lelkésze a „szláv kölcsönösség” ideológusa, Jan Kollár pesti szlovák lelkész volt, költői tehetségét felismerő tanára az aszódi kisgimnáziumban pedig Koren Pál, aki egész életében, aszódi, majd szarvasi tanárként élénken érdeklődött az éledező szlovák nemzeti mozgalom irodalmi tevékenysége iránt. Mozgalmas diákévei alatt Petőfi egy tanévet a pesti evangélikus szlovák elemiben is tanult – nem kétséges, hogy szlovák nyelven.²⁷ Alexander Petrovicsból azonban Petőfi Sándor lett, aki vitán felül magyar költővé vált. Ezek fényében kell azt látnunk, hogy az evangélikus egyház 19. századi etnikai térképét minden bizonnyal csak pontatlanul tudjuk megrajzolni, és a kortársak adatait is ennek tudatában kell figyelembe vennünk, értelmeznünk.

²³ Kertész: *Székács József visszaemlékezései*, 14.

²⁴ Miskolczy: *A hungarus-tudat*, 71–96.

²⁵ Szeberényi: *Gondolatok és elmélkedések*, i. m.

²⁶ Demmel: *A kettős identitás ára*, 59–82.

²⁷ Kertész–Matus: *Petőfi a pesti szlovák elemiben*, 20–35.; Kertész: *Petőfi konfirmációja*, 16–23.

Schwartner Márton statisztikai munkájának első kötetében nagyvonalakban összefoglalta, hogy az ország mely részein élnek a különböző nyelvű evangélikusok.²⁸ A 451 evangélikus anyagyülekezet nyelvi megoszlását az alábbi táblázat szerint közölte:

szlovák	német	magyar	vend	szlovák–német	német–magyar	magyar–szlovák	magyar–vend	háromnyelvű
249	79	57	3	20	15	12	4	12
55,2%	17,5%	12,6%	0,7%	4,4%	3,3%	2,7%	0,9%	2,7%

1. táblázat: Anyaegyházak etnikai megoszlása, 1809

Forrás: Schwartner: *Statistik*, 177–178.

Schwartner adatainak forrását nem ismerjük, de érdemes megjegyeznünk, hogy evangélikus volt, aktívan részt vett egyháza életében, tagja volt az 1791-es pesti zsinatnak is.²⁹ Schwartner a gyülekezetek lélekszámát nem adta meg, így az evangélikusok nyelvek szerinti megoszlására csak nagy óvatossággal vonhatunk le következtetéseket. Az egynyelvű gyülekezetek arányát a későbbi állapotokhoz képest igen magasra, 86%-ra tette (388 gyülekezet a 451-ből).

Fényes Elek 1847-es statisztikai munkájában már lélekszám szerint közölt adatot az evangélikusok nyelvi megoszlásáról, ma kissé szokatlan megfogalmazásban: „...már az ágostaiak 7/12 része tót; a többi német, magyar és kevés vindus [vend].” Az evangélikusok lélekszámát 831 479-re tette. Fényes Elek adatai alapján tehát annyit tudunk meg, hogy az evangélikusok 58,3%-a szlovák, ami 484 752 egyháztagot jelent.³⁰ Nem tudjuk, hogy Fényes Eleknek az 1846-os évre vonatkozó lélekszám adata honnan származott, de nagyon közel járt az alább bemutatandó, 1848-as sematizmus 848 141-es lélekszámához.

Jan Borbis 1861-ben megjelent egyháztörténeti, egyházpolitikai munkájában pontos számokat közölt az evangélikusok nyelvi megoszlásáról. Eszerint 435 268 szlovák, 201 598 német és 183 028 magyar tagja volt az evangélikus egyháznak 1861-ben.³¹ Ez összesen 819 894 egyháztagot jelent, akiknek 53,1%-a szlovák, 24,6%-a német és 22,3%-a magyar volt. Borbis sem jelölte meg adatai forrását.

Az evangélikusok nemzetiségi megoszlása az 1848-as egyetemes névtár adatai alapján

Az 1848-as egyetemes egyházi névtár adatainak feldolgozását annak tudatában kezdtük el, hogy eredményeink óhatatlanul pontatlanok lesznek. A „nagy számok törvénye” alapján azonban úgy véljük, hogy mégis érdemes megkísérelni egy lehetőleg pontos nyelvi-nemzetiségi statisztika elkészítését.

Az első nyomtatott, egyetemes (azaz mind a négy egyházkerület adatait tartalmazó) evangélikus névtár 1820-ban jelent meg Jan Csaplovics szerkesztésében.³² 1838-ban az egyetemes közgyűlés megbízásából adott ki egyetemes névtárat Jan Kollár pesti szlovák lelkész.³³ A két latin nyelvű sematizmus után Székács József 1848-ban már magyarul adott ki név-

²⁸ Schwartner: *Statistik*, 160.

²⁹ Szeberényi: *Az 1791-ki pesti ev. ág. hitv. zsinat*, 66–67.

³⁰ Fényes: *Magyarország leírása*, 33.

³¹ Borbis: *Die evangelisch-lutherische Kirche*, 416.

³² Csaplovics: *Schematismus ecclesiarum...1820*, i. m.

³³ Kollár: *Schematismus generalis ecclesiarum...1838*, i. m.

tárat.³⁴ A polgári korszak első névtára 1880-ban jelent meg, majd a történeti Magyarország széteséséig még 1885-ben, 1891-ben, 1903-ban és 1913-ban adtak ki egyetemes sematizmust. Nyelvi adatokat az első három kiadvány tartalmaz. Azért az 1848-as névtár adatait dolgoztuk fel, mert messze ezek a legteljesebbek – noha itt is vannak szórványos hiányok.

Székács József 1848-as névtára a szerző magánvállalkozása volt, nem az egyetemes közgyűlés megbízásából járt el. A pesti magyar lelkész neve ekkor már országosan ismert volt a Török Pállal 1842 óta közösen szerkesztett Protestáns Egyházi és Iskolai Lap révén. Sajnos egyelőre nem találtunk olyan forrást, amely tartalmazná, hogy Székács József pontosan mire is volt kíváncsi, amikor az adott gyülekezetek nyelvi adatait bekérte. Az 1820-as névtár előszava³⁵ és néhány gyülekezetnél tett megjegyzése mutatja, hogy abban a nyelvi adatok nem voltak egységesek, nem tudjuk pontosan, mikor vonatkoznak azok a szertartások nyelvére, és mikor a nép által beszélt nyelvre. Nem kizárt, hogy ez az 1848-as névtár adataiban is keveredett.

Az 1848-as névtár előző évre vonatkozó adatai szerint a magyarországi evangélikusok 848 141-en éltek összesen 541 anyaggyülekezetben. Az anyaggyülekezetek leírásai tartalmazzák a leányegyházak (ahol önálló iskola, esetleg templom is volt, de saját lelkéssel nem rendelkeztek), illetve a szórványok (ahol éltek evangélikusok, de helyben semmilyen egyházi szervezetük nem volt) adatait is. A gyülekezetek által használt nyelvet szinte mindenhol feltünteti a névtár: mindössze öt anyaggyülekezet (0,9%) 4221 egyháztagjának (0,5%) nyelvi hovatartozását nem ismerhetjük meg. Az 1820-as sematizmusban viszont teljes egyházmegyéknél hiányzik a nyelvi és /vagy a lélekszám adat.

A legnagyobb egyházkerületi egységek kivétel nélkül többnyelvűek voltak. A dunántúli egyházkerületben magyar, német, szlovák és vend, a többi egyházkerületben szlovák, német és magyar evangélikusok éltek. Az egyházmegyék többsége is többnyelvű: a 28 vegyes nyelvű egyházmegye mellett kilenc egynyelvű esperesség volt 1847-ben az evangélikus egyházban. A dunán innen egyházkerületben négy tiszta szlovák (Árva, Liptó, Trencsén, Turóc) és egy tiszta német (Moson), a dunántúli egyházkerületben pedig egy tiszta német (Soproni Felső) és három tiszta magyar nyelvű (Kemenesalja, Soproni Alsó, Zala) egyházmegye létezett. Ebben a tekintetben az elérhető adatok egy változást mutatnak 1820-hoz képest: A Nyitirai egyházmegye 1820-ban még teljesen szlovák volt (1847-ben egy gyülekezetben már vannak németek is). Az is szembetűnő, hogy az ország vegyes lakosságú, középső részein 1820 és 1848 között több addig teljesen szlovák gyülekezet vegyes (szlovák és magyar) nyelvűvé vált. Elsősorban a pesti és nógrádi egyházmegyére volt ez jellemző.

Míg egyházkerületi és nagyobb részt egyházmegyei szinten is az együttélés volt jellemző, addig a gyülekezeteknél az egynyelvű közösségek voltak döntő többségben.

	Gyülekezet	Arány	Lélekszám	Arány
szlovák	225	54,5%	362 267	
német	89	21,5%	137 247	
magyar	98	23,8%	104 911	
vend	1	0,2%	5 592	
Összesen	413	76,3%	610 017	71,9%

2. táblázat: Egynyelvű anyaegyházak 1847-ben

Forrás: Székács: *A magyarthoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

³⁴ Székács: *A magyarthoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára...1848*, i. m.

³⁵ Csaplovics: *Schematismus ecclesiarum...1820*, V.

Ezeknél a gyülekezeteknél, amelyekben az evangélikusok 71,9%-a élt, egyértelműen meg tudjuk határozni a nyelvi hovatarozást. Egynyelvű gyülekezeteknek tekinthetjük azokat az egyházközségeket is, ahol egy településen belül nyelv szerint elkülönült gyülekezeteket alkottak az evangélikusok. Nem ez volt a jellemző szervezeti forma, összesen tíz ilyen települést találunk, egy kivételével városokat.

A nyelvileg vegyes gyülekezetekben élő evangélikusok nyelvhasználata nem határozható meg teljes pontossággal, mivel nincsen adatunk arról, hogy mely nyelvet pontosan hányan is használtak. Különösen megnehezíti a helyzetet, hogy a névtárból az etnikai együttélés tizenöt féle módja ismerhető meg. Ez még úgy is nagyon nagy változatosság, hogy több együttélési modell csak néhány, esetleg csak egy-egy gyülekezetre volt jellemző. Összesen tehát tizenöt féle vegyes gyülekezeti modellt találtunk. Ezek nagyobb részében a névtár közlése szerint nagyjából egyenlő számban éltek különböző nyelvű egyháztagok.

	Gyülekezet	Arány	Lélekszám	Arány
szlovák–magyar	31		43 514	
szlovák–német	12		23 271	
német–magyar	22		25 976	
magyar–vend	4		9 399	
háromnyelvű	17		29 795	
Összesen	86	15,9%	131 956	15,6%

3. táblázat: Vegyes nyelvű anyaegyházak 1847-ben

Forrás: Székács: *A magyarhoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

A magyarországi evangélikusok mindössze 12,5%-a élt olyan gyülekezetben, ahol határozott etnikai többség élt együtt nyelvi kisebbséggel. A minoritásban lévők ezekben a gyülekezetekben alig jutottak hozzá anyanyelvükön egyházuk szolgáltatásaihoz. Istentisztelet jellemző módon csak évi néhány alkalommal volt, és az iskolai oktatás is a többség nyelvén folyt. Az asszimiláció ezekben a gyülekezetekben volt a legerősebb, de mint ahogyan azt a már említett lajoskomáromi eset mutatja, időnként éppen itt törhettek felszínre a legélesebben az egyházon belüli nyelvi konfliktusok.

	Gyülekezet	Arány	Lélekszám	Arány
szlovák, magyar kisebbség	15		57 959	
szlovák, német kisebbség (Holíč, SK)	1		880	
szlovák, német és magyar kisebbség	4		5 644	
német, magyar kisebbség	8		16 531	
német, szlovák kisebbség	3		5 142	
német, szlovák és magyar kisebbség (Nagybörzsöny)	1		757	
magyar, német és szlovák kisebbség (Miskolc)	1		2 689	
magyar, német kisebbség – Várpalota	1		1 693	
szlovák és német, magyar kisebbség	2		1 508	
szlovák és magyar, német kisebbség (Nyíregyháza)	1		13 365	
Összesen	37	6,8%	106 168	12,5%

4. táblázat: Többségi–kisebbségi anyaegyházak 1847-ben

Forrás: Székács: *A magyarhoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

Ahhoz, hogy az evangélikus egyház teljes nyelvi statisztikáját megkapjuk, becslésekkel kellett dolgoznunk a vegyes gyülekezetek esetén. Ahol a névtár nem jelzett jelentős különbséget a gyülekezetet alkotó etnikumok között, ott egyenlő számban vettük őket figyelembe. Ahol többséget és kisebbséget említ forrásunk, ott 80:20 arányban számítottuk az érintett nyelveket táblázatunk összeállításánál. Egy domináns és két alárendelt nyelv esetén 80:10:10, két domináns és egy alárendelt nyelvnél pedig 40:40:20 aránnyal számoltunk. Ennél pontosabb számításra csak akkor lenne lehetőség, ha egyesével végeznénk kutatást valamennyi érintett, vegyes etnikumú gyülekezetre. Erre most nem vállalkoztunk, a siker egyébként is kérdéses lenne az adatok esetlegessége miatt. Táblázatunk nemcsak azt mutatja meg, hogy milyen arányban éltek szlovákok, németek, magyarok és vendek az evangélikus egyházban, hanem arról is tanúskodik, hogy mennyien lehettek azok, akik a vegyes gyülekezetekben leginkább ki voltak téve az asszimiláció hatásainak.

	tisztá		vegyes		többségi		kisebbségi		Összesen	
szlovák	362267		45008		57759		1471		466505	55
német	137247		32791		20023		4921		194982	23
magyar	104911		49457		3508		18486		176362	20,8
vend	5592		4700						10292	1,2
Összesen	610017	71,9	131956	15,5	81290	8,6	24878	2,5	848141	100

5. táblázat: Nemzetiségek számított lélekszáma és aránya az 1848-as névtár adatai szerint

Forrás: Székács: *A magyarthoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

A névtár adatai nem mutatnak szignifikáns eltérést a kortársak (Fényes Elek, Borbis) közléseitől, de azoknál jóval teljesebbek.

	Lélekszám	szlovák	német	magyar	vend
Fényes, 1846	831 479	484 752 58,3%	n.a.	n.a.	n.a.
Székács, 1848	848 141	466 505 55%	194 982 23%	176 362 20,8%	10 292 1,2%
Borbis, 1861	819 894	435 268 53,1%	201 598 24,6%	183 028 22,3%	n.a.

6. táblázat: Evangélikusok nemzetiségi arányai a különböző források szerint

Forrás: Székács: *A magyarthoni ágost. évangy. egyház egyetemes névtára...1848*, i. m.

Az evangélikus egyháztörténet eseményeinek interpretálása szempontjából az egyik legfontosabb eredménynek azt tartjuk, hogy bebizonyosodott: az egymás mellett élés sokkal általánosabb volt, mint a különböző etnikumok együttélése egy-egy egyházközösségen belül. Ezért érdemes kritikával kezelnünk az olyan narratívákat, amelyek minden gyülekezeti konfliktus mögött nemzetiségi összeütközést láttattak, láttatnak. Ezekben gyakrabban játszhatnak szerepet egyéb egyházi, hatalmi, személyi ellentétek.

	Bánya		Dunáninnen		Dunántúl		Tisza	
szlovák	210 510	66%	157065	89,6%	5 221	2,7%	93 709	57,9%
német	48 497	15,3%	11707	6,7%	83 091	42,6%	51 687	31,9%
magyar	59 323	18,7%	6422	3,7%	94 214	49,2%	16 403	10,2%
vend					10 292	5,5%		
Összesen	318 330		175194		192818		161799	

7. táblázat: Nemzetiségek számított lélekszáma és aránya az 1848-as névtár adatai szerint az egyházkerületekben

Forrás: Székács: *A magyarhoni ágost. evangy. egyház egyetemes névtára... 1848*, i. m.

A kerületi bontásból kiderül, hogy bár mind a négy egyházkerület többnyelvű volt, szignifikáns eltéréseket találunk közöttük. Az etnikumok sorrendje csak két egyházkerületben, a dunáninneniben és a tiszaiában azonos az országos sorrenddel (szlovák, német, magyar). A bányai egyházkerületben a szlovákok után a magyarokat találjuk, a dunántúli kerületben pedig megfordul az országos sorrend: a magyarokat a németek, a vendek, majd a szlovákok követik. Nemcsak a sorrend, de az egyes kerületek nemzetiségi arányai is nagy eltérést mutatnak az országos megoszlástól. Nem lehet véletlen az az összefüggés, hogy a pátensharc, majd az azt követő évtizedek egyházon belüli etnikai konfliktusaiban az a dunáninneneni egyházkerület volt a fő ütközőpont, ahol az országosnál jóval nagyobb arányban (89,6% az 55%-kal szemben) éltek szlovák evangélikusok. Amíg tehát a lokális összetűzések mögött kevésbé, addig a területi és országos konfliktusok eredőjében inkább érdemes az etnikai feszültségeket keresnünk.

Az adatok elemzése minden bizonnyal még tovább is folytatható. Bízom benne, hogy a 19. század egyháztörténetének és nemzeti mozgalmi történetének kutatói egyaránt hasznát tudják venni az elemzés által felszínre került adatoknak. A későbbiekben érdemes lesz folytatni a munkát, és a népszámlálások adatainak segítségével nyomon követni az etnikai változásokat a 19. század második felének evangélikus egyházában.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- Borbis, Johannes: *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung*. Nördlingen: Buchhandlung T. H. Beck, 1861.
- Csaplovics, Joannis (edit.): *Schematismus ecclesiarum et scholarum evangelicorum augustanae confessioni in inclito Regno Hungariae addictorum*. Vienna [Bécs]: Antonius Pichler, 1820.
- Fényes Elek: *Magyarország leírása. I. rész*. Pest: Beimel, 1847.
- Horvátov, Domoljub: *Sollen wir Magyaren werden? Fünf Briefe geschrieben aus Pest an einen Freund an der Theis von D.H.* Karlstadt: Johann N. Prettnner, 1833.
- Kis János superintendens: *Emlékezései életéből maga által feljegyezve*. Budapest: Franklin-Társulat, 1890.
- Kollár, Joannis (edit): *Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum evang. aug. conf. in Hungaria*. Pest: Trattner Károly, 1838.
- Schwartner, Martin von: *Statistik des Königreichs Ungarn, I. theil*. Ofen [Buda]: Königl. Universitäts-Schriften, 1809.
- Szeberényi Lajos Zsigmond: *Gondolatok és elmélkedések a Csipkay-féle javaslat felett*. Békéscsaba: Magánkiadás („A szerző sajátja”) 1906.
- Székács József (kiadó): *A magyarhoni ágost. evangy. egyház egyetemes névtára*. Pest: Landerer és Heckenast, 1848.

Szakirodalom

- Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992 (Adattár)*. Budapest: História, MTA Történettudományi Intézete, 1996.
- Csepregi Zoltán: *A reformáció kezdetei Magyarországon*. In: Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. 1. kötet. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019. 66–75.
- Csepregi Zoltán: *Luther bibliafordítása a Gutenberg-galaxisban. Ötszáz éves a Septembertestament*. Evangélikus Élet magazin, 87. évf. (2022. október 23–30.) 41–42. sz. 9–10.
- Demmel József: *A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban*. Békéscsaba: Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézete, 2014.
- Guóth Emil: *Az evangélikus egyházkerületek 1894. évi területi átrendezése*. Protestáns Szemle, 61. (6. új) évf. (1999) 1. sz. 20–39.
- Kertész Botond: *Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években*. Protestáns Szemle, 59. (6. új) évf. (1997) 4. sz. 256–281.
- Kertész Botond: *Evangélium és szabadság. Az evangélikus egyház Magyarországon 1848–49-ben*. Budapest: Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület, 2002. Kertész Botond (szerk.): *Székács József püspök visszaemlékezései*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008. Való igaz, ez is nyomtatott forrás.
- Kertész Botond: *A zsolnai zsinat és kora*. In: Zilinská synoda 1610: Teologická vedecko-historická konferencia ECAV na Slovensku 2010. Liptovsky Mikulas: Tranoscus, 2010. 61–73.
- Kertész Botond: *Petőfi konfirmációja*. Credo: Evangélikus Műhely, 29. évf. (2023) 1. sz. 16–23.
- Kertész Botond – Matus László: *Petőfi a pesti szlovák elemiben*. In: Zászkaliczky Zsuzsa (szerk.): *A mi Sándorunk*. Petőfi az evangélikus oktatás útvesztőiben. Katalógus. Budapest: Evangélikus Országos Gyűjtemény, 2023. 30–35.
- Keveházi László (szerk.): *A reformációtól – napjainkig. Evangélikus gyülekezetek, egyházmegyék, kerületek a Dunántúlon*. 1. kötet. Veszprém: Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület, 2011.
- MacCulloch, Diarmaid: *A reformáció története*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2011.
- Matus László: *A szlovák lelkési hivatal megalakulása (1821–1834)*. In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *Olthatom a zivatarban*. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten. Budapest: Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Egyházközség, 2011. 59–78.
- Miskolczi Ambrus: *A hungarus tudat a 19. század első felében*. Limes, 22. évf. (2009) 4. sz. 71–96.
- Mótyán Tibor: *A Tranoscus. Cithara et Phiala Sanctorum*. Szarvas: Digitális Kalamáris, 2020.
- Schwarz, Karl: *Eine „protestantische Gesamtkirche Österreichs ist rathsam“: Jan Kollár, als kirchenpolitischer Vordenker (1849)*. In: Daniel P. David (zostav.): *Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku*. Bratislava: Evanjelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1999. 133–151.
- Szantner Viktor: *A Hajdúdorogi Egyházmegye története a kezdetektől 1920-ig*. PhD disszertáció, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, é. n. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/szantnerviktor/diss.pdf> (Letöltés: 2024. február 26.)
- Szeberényi Andor: *Az 1791-ki pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme*. Pest: Hornyánszky, 1869.
- Tamás Ágnes: *A felvidéki szlovák gimnáziumok bezárása a politikai napilapok tükrében, 1874*. In: Kovács Csongor – Székely Ibolya – Székely Tünde (szerk.): *X. RODOSz Konferencia-kötet*. Kolozsvár: Clear Vision Könyvkiadó, 2009. 418–428.
- Végheő Tamás: *A hajdúdorogi mozgalomtól a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításáig (1862–1912)*. In: Terdik Szilveszter (szerk.): *Orcád világossága. Görögkatolikusok Magyarországon*. Debrecen: Magyarországi Sajtójogi Metropolisz Egyház, 2020. 332–349.